

Kafkasya'ya Bakışımız ve Ermeniler

Kalgay Dergisi, Yıl:11, Sayı: 41, s.18-20, Temmuz-Ağustos-Eylül; Sayı: 42, s.30-32, Ekim-Kasım-Aralık 2006; Sayı:43, s.30-32, Ocak-Şubat-Mart 2007, Bursa.

Muhammet Kemaloğlu

Asya ve Avrupa kıtaları arasında köprü konumunda olan Türkiye: Karadeniz'i Akdeniz'e bağlayan boğazları, Orta Asya Kafkasya ve Ortadoğu'daki doğal enerji kaynaklarının kesiştiği noktadaki jeopolitik konumuyla bütün dünyanın dikkatini çekmektedir. Türk topraklarının bir kısmı (Aras ve Çoruh nehirlerinin kuzey doğusu) Kafkasya hudutlarının dâhilinde bulunuyor. Bu durum Türkiye'yi aynı zamanda bir Kafkasya ülkesi yapar mı? Evet.

Nasıl ki Trakya sebebiyle Türkiye bir Balkan ülkesi sayılıyorsa; Kafkas sınırları içeri-sinde kalan topraklarımız sebebiyle de Türkiye bir Kafkasya ülkesidir. Bu nedenle Kafkasya ile ilgili bir inceleme yapılırken bölgenin geniş hinterlandı göz önünde bulundurulmalıdır.

Kafkasya iki yanı deniz olan bir "kara boğazı"(geçit) özelliğindedir. Kafkasya; Avrupa, Asya, Afrika kıtalarının buluşma noktasındaki menteşe, bu menteşe üzerine vurulmuş kilit ve kilidi açan anahtarı değerindeki Anadolu'nun bir uzantısı ve bütünlenicisidir. Kıtaları kapsayan coğrafya bütününün kuzey-güney bağlantılarından birisidir. Üç kıtanın dar boğazları, Süveyş, Balkanlar, Kafkasya ve İran olarak sayılabilir. Anadolu bu dar boğazları taşıyan ve bağlayan coğrafyadır. Kuzey Kafkasya ayrıca kendine özgü coğrafi değerleri ile Anadolu'dan bağımsız olarak Avrupa Rusya'sı, Orta Asya ve Orta doğudan etki alır ve bu bölgeleri etkiler. Ortadoğu ve Avrupa Rusya'sı arasındaki tek yöndür. Yıllarca Orta Asya'yı Hazar denizinin kuzeyinden Anadolu'ya ve orta doğuya irtibatlandırmıştır. Büyük akın olarak ilk önce Selçuklular, Hazar denizi güneyinden bölgeye geldiler. Selçuklular zamanına kadar büyük akınlar, Hazar denizinin kuzeyinden yapılmıştır.

Kafkasya, Karadeniz yolu ile Avrupa içlerine; Hazar denizi yolu ile Asya içlerine ulaşma olanağı verir. Böylece sadece kuzey-güney değil doğu-batı arasında da bağ oluşturur.

Anadolu, yeraltı ve yerüstü zenginlikleri, tabii güzellikleri ve özellikle stratejik konumu bakımından tarih içinde sürekli dikkatleri çeken bir coğrafya parçasıdır. Eski çağlardan beri çeşitli kavimlerce Anadolu'ya duyulan ilgi, buraların Türkleşmesinden sonra gittikçe arttı. Batı âlemi 1096'dan itibaren Anadolu ile yakından ilgilendi. Bu uğurda Haçlı seferleri düzenlediler Çar Aleksandr 1815 Viyana Konferansında Haçlı Avrupalıların Türklere karşı takip ettikleri politikanın adını "Şark Meselesi" koydu. Şark Meselesi, Türklerin Avrupa'dan atılması ve daha sonra da şu veya bu şekilde Anadolu'daki Türk hâkimiyetinin kırılması demektir. Eğer günümüzde, Anadolu'daki Türk hâkimiyetini sınırlamaya yönelik bazı hareketler, Batılılarca sempati ile karşılanıyor hatta destekleniyorsa bu Şark Meselesi' nin hâlâ devam ettiğini gösterir. Batılılar, Anadolu'ya yönelik bu politikalarını sürdürürken tarih içine baktığımızda, Orta-Doğu'dan da Anadolu'ya yönelik davranışların. Günümüze kadar devam ettiğini görüyoruz. Yakınçağın başında, Anadolu'ya komşu bir devlet olarak Ortadoğu'da yalnızca İran varken, Osmanlı Devleti'nin çökmeye başlamasıyla birlikte sırasıyla Mısır, Suudi Arabistan, Suriye, Irak ve İsrail gibi siyasî teşekküller vücuda geldi. Bütün bu teşekküller, kuruluşlarından itibaren Anadolu'ya ve Anadolu'daki Türk varlığına yönelik politikalara, hatta uygulamalara girdiler.¹

¹Köstüklü, Nuri, Yakınçağın Başından Günümüze Ortadoğu Ülkelerinin Anadolu' ya Yönelik Politikaları, Türk Kültürü, Sayı :336, Yıl XXIX, Nisan 1991, s.221.

Sadık Millet:

“Fransız İhtilâli XVIII. asır sonunda milliyetçilik cereyanını dünyaya yaymıştır. Bu cereyan tesirini Osmanlı İmparatorluğu'nda da gösterdi. Nitekim Balkanlardaki Hıristiyan topluluklardan Sırp-lar, Yunanlılar, Rumenler ve Bulgarlar, yabancı devletlerin de kışkırtmaları neticesinde, meşru hükümdara karşı ayaklandılar. Yunanlıların 1830'da ayrı devlet kurmaları, Sırp-lar, Rumenler ve Bulgarların muhtariyet yolunda ilerlemeleri Ermeniler için de özendirici oldu. Ancak Ermeniler Balkan kavimlerinin aksine, imparatorluğun her tarafına dağılmış bulunuyorlardı. Daha yoğun olarak yaşadıkları Doğu Anadolu'da bile, Müslümanlara nispetle azınlık-taydılar.²

Ermeniler, Doğu Anadolu'da müstakil bir devlet kurmak hayaliyle, Avrupa ve Amerika'da teşkilatlanarak yoğun propaganda faaliyetine giriştiler. Doğu-Anadolu vilâyetlerinde ve Adana çevresinde, sayıları bir milyonu aşan Ermeni yaşamakta idi. Bunlar hiç bir vilâyette ahalinin 1/3 ini teşkil edecek kesafetle değillerdi; ancak bazı çevrelerde, meselâ Harput'ta oldukça kalabalıktılar.

Selçuklu fütuhâtından beri Türk hâkimiyeti altında yaşamış olan bu kavmin büyük bir kısmı Ermeniceyi dahi unutmuş, Türkçeyi "Anadil" olarak benimsemişti. 800 yıldan fazla bir zaman yan yana yaşamının tesiriyle bu Ermeniler tamamıyla "Türkleşmişlerdi".

Ancak Hıristiyanlığı (Ermeni-Gregoryen) muhafaza etmekle Türk ve Gurmanc ve Müslümanlardan ayrılıyorlardı. Ermeni alfabesini kullanmak üzere Türk dilinde neşriyat yapmakta idiler.

Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin ilk kuruluş yıllarında bazı küçük devlet ve beyliklere bağlı bir şekilde hayatlarını devam ettirmişlerdir. Osmanlılarla ilk ilişkileri ise Osman Gazi döneminde başlamıştır. Osman Gazi 1324 yılında Bursa'yı merkez yaptıktan sonra, Kütahya'da yaşayan Ermenileri ve ruhani reislerini buraya nakletmiştir. Bu güçlü ilişki Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerine kadar hiçbir kesintiye uğramadan devam etmiştir. Özellikle de Fatih Sultan Mehmet'in 1453 yılında İstanbul'u almasıyla başlayan dönem, Ermeniler için adeta bir altın çağ olmuştur.

Fatih Sultan Mehmet kendi talebi ile Ermenilerin Bursa'daki ruhani reisi Hovakim'i İstanbul'a getirtmiş, Rum Patrikliği'nin yanında, bir de Ermeni Patrikliği'ni 1461'de kurdurmuş-tur. Patrik, padişahın fermanıyla Ermeni cemaatinin lideri ilan edilmiş ve Ermeniler tamamen onun yönetimine bırakılmıştır. Bu dönemden sonra çeşitli ülkelerden İstanbul'a büyük bir Ermeni göçü yaşanmış, İstanbul'da güçlü bir Ermeni topluluğu oluşmuştur. Yavuz Sultan Selim'in Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'yu fethetmesiyle birlikte, buradaki Ermeniler de İstanbul'daki cemaatin bünyesine dâhil olmuş, İstanbul Patrikliği'ne bağlanmışlardır. Osmanlı yönetimi boyunca Ermeniler dinsel, siyasal, ekonomik ve kültürel açıdan çok büyük bir özgürlük yaşamışlardır.

Bu büyük hoşgörü ve iyi niyet Fatih Sultan Mehmet'ten sonra da devam etmiştir. Diğer gayrimüslim toplulukların olduğu gibi, Ermenilerin de dini ve toplumsal işlerine kesinlikle karışılmamıştır. Ermeniler gerek yönetimde, gerek sanat alanında, gerekse ticari hayatta çok önemli bir yer edinmişler ve toplumun en müreffeh sınıfı haline gelmişlerdir. Osmanlı Devleti' ne sadakatleri, güvenilir olmaları, iyi niyetli tavırları, Türk adetlerini benimsemeleri, hatta iyi Türkçe konuşmaları, Ermenilerin devlete ait resmi veya özel işlere atanmalarına sebep olmuştur. Osmanlı ülke-sinde birçok ırktan insanlar vardır. Bunların içinde, Türklerin yanlışı ne olursa olsun, bu ırkların bugünkü durumuna göre, onları yönetebilecek durumda olan yalnızca Türklerdir. Türk imparatorluğunu oluşturan topraklar üzerindeki bu Müslüman devletin yönetimini, bir Hıristiyan devlet yönetimiyle değiştirmeye olanak yoktur. Bunun sonucu Türkiye'nin bölünmesi ve dağılması demek olur.

Oryantalizm Uyanıyor:

18. yy. da Avusturya ile birlikte Osmanlı topraklarını paylaşmak isteyen Rusya, 19yyın başından itibaren bu amacına tek başına ulaşmak istedi. Rusya, Balkanlarda

²Kuran, Ercüment, Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu, Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu, Ankara, 2000, s.57.

başlayan, Karadeniz, Kafkasya, Kuzey İran ve Afganistan'dan geçen bir çizginin güneyine inmek istiyordu, bu çizgide Rusya'yı durduran en büyük güç İngiltere idi. Bu çizginin en önemli bölümünde ise, Osmanlı devleti bulunmaktaydı. Rusya Karadeniz'in batısından, Balkanlar üzerinden ilerleyerek boğazları, Karadeniz'in doğusundan ilerleyerek de doğu Anadolu üzerinden İskenderun ve Basra körfezlerini ele geçirmek istiyordu. Fakat karşısında daima İngiltere ve Fransa'yı buldu. Bu nedenle balkanlarda yaşayan Hıristiyanları Osmanlı devletine karşı kışkırtıp onları kendi nüfuzu altına alma yoluna gitti. Aynı yöntemi doğu Anadolu ve Kafkaslarda yaşayan "Ermeni"ler üzerinde kullandı.

Türkiye içinde bulunduğu jeopolitik ve jeostratejik konum dolayısıyla tüm dünyanın dikkatini çeken bir ülkedir. Asya ve Avrupa kıtaları arasında bir köprüdür, Karadeniz'i Akdeniz'e bağlayan boğazlara sahiptir, Orta Asya, Ortadoğu ve Kafkasya'daki doğal enerji kaynaklarının kesiştiği bir noktadadır. Geçmişte Osmanlı İmparatorluğu, günümüzde ise Türkiye Cumhuriyeti bu kritik konumu nedeniyle çeşitli ülkelerin ilgi alanı olmuş, plan ve entrikaların hedefi haline gelmiştir. Türkiye üzerindeki planlarını uygulamak isteyen ülkeler, bu hedeflerine ulaşmak için türlü yollara başvurmuşlardır. Osmanlı imparatorluğu içinde huzur içinde yaşayan azınlıkları yönetim aleyhinde kışkırtmış, kendi hedeflerini gerçekleştirmek için onları kullanmışlardır. Ermeniler de bu halklardan biridir. Özellikle de Rusya ve İngiltere Ermenileri kendi hedefleri uğrunda bir piyon gibi kullanmışlardır. XIX. yüzyılın başlarına kadar yalnız Osmanlıları ve İranlıları ilgilendiren Kafkas-Rus mücadeleleri, önem kazandı ve bu zamandan sonra Kafkasya'da ıslahat hareketleri başladı. XIX. yüzyılın başlarında iyice genişlemiş ve diğer sömürgeci ülkelerle rekabeti artmış olan Rusya'nın sıcak denizlere inmek için Kafkasya ile olan ilişkileri diğer emperyalist ülkeleri de ilgilendiriyordu. Bu olaylar şunlardı:

Napolyon'un istilaları: Mısır'ı ve Avrupa'nın büyük bir kısmını işgal eden Napolyon'un istilaları Kafkasya aleyhineydi. Çünkü Avrupa da kendisinden başka "büyük" devlet görmek istemeyen İngiltere, Fransa'nın karşısında, Rusya'nın yanında, dolayısıyla da Kafkasyalıların karşısında yer alıyordu. Ne zaman ki Fransa yenildi, o zaman İngiltere Kafkasyalıların yanında yer alır "gibi" oldu. Osmanlıların 1828-29 savaşında yenilmeleri, 1829 Edirne ve 1833 Hünkâr İskelesi Anlaşmaları, Rusların doğudaki tehlikelerini büyütüyordu. Bu yüzden İngiltere 1834'den itibaren Kafkasya ile ilgilenmeye başladı.

1853-1856 Osmanlı-Rus Savaşı'nda yenilen Rusya, o zamana kadar Anadolu cephesinde savaşan Çar ordularının faaliyetlerini anlatan, resmi ve askerî yayınlarında "Türkiye Asya'sı" deyimini kullanırken, 1856 Paris Muahedesi'nden sonra artık Doğu Anadolu için "Armenia/Ermenistan" deyimini kullanmayı tercih edecektir. Bugün en ciddi kitaplarda ve atlaslarda Doğu Anadolu için Armenia ve Kürdistan adlarına yer verilmesi şüphesiz aynı zihniyetin devam ettiğini göstermektedir. Ünlü Alman coğrafya ve haritacı Heinrich Kiepert (1818-1899)'in Berlin'de basılmış olan "Grosser Handatlas" adlı büyük atlasında Ermenistan gösterilmemiştir. .

16 Kasım 1890 yılında, Berlin'de yayınlanan "Neu Deutsch Allgemeine Zeitung" gazetesinde "Ermeni Meselesi" başlığı altında yayınlanan bir makalede, ". . . Binâenaleyh Ermenistan isminin tarihçe hiçbir ehemmiyeti olmadığı gibi, coğrafya nazarında bu isim o kadar vâsidir ki, Ermenistan'ın hududuna tayîn etmek için Mösyö Kiepert bile çok müşkülât çekecektir. . . "denmektedir. 1890 yılında Leipzig' de basılmış olan "Allgemeiner Handatlas" adında-ki büyük atlasta ise "Armenie" adı yazılıdır". Anlaşılacağı gibi Ermenistan adı, Rusya ve İngiltere'nin gayretleriyle 1878 Berlin Antlaşmasından sonra sunî olarak ortaya çıkarılan "Ermeni Meselesi"nden sonra atlaslara geçmeye başlamıştır. ³Mithat Sertoğlu, İngiltere'nin bu yoldaki çabalarını şu cümlelerle açıklamaktadır:"Ermeni meselesinde İngilizlerin hareket tarzı Ermenileri değil, sadece kendi çıkarlarını korumak gayesine yönelmiş bulunu-yordu. Esasen İngiltere Kıbrıs anlaşmasını da bu maksatla imzalamıştı. Doğu Anadolu kendisi için çok mühimdi. Trabzon, Erzurum ve Doğu Bayezid vasıtasıyla Karadeniz'i İran'a bağlayan ticaret yolu, bu sırada önem kazanmıştı. 1840 yılından itibaren Mençester'de yerleşen Ermeniler, İngiltere tezgâhlarının dokuduğu pamuklu kumaşları bu yol vasıtasıyla İran'a ve Orta Asya'ya

³Türközü, Halil Kemal, Türkmen Ülkesi (=Doğu Anadolu)Adı Ve Emperyalizmin Etkileri, Ankara, 1985, s.10.

gönderiyorlardı. 1870 yılından sonra İngiltere artmaya başlayan mamul pamuklu stokları büyük bir iktisadî kriz yaratmak istidadındaydı. Bunlar, süratle erimez ve yeni imalât için pazar bulunmazsa, birçok imalât-hanelerin kapanması, iflâsların birbirini takibi ve büyük bir işsiz kitlesinin devletin başına belâ olması işten değildi. Bu ticaret yolu stoklar için tek kanaldı. İngilizler, sevkiyatı hızlandırmak için Doğu Anadolu'da Ermeni tüccarlarına sermaye ve kredi yardımında bulunmuşlar ve bunun çok faydasını görmüşlerdi. Bu bölgelerde Ermenilere muhtariyet tanıyan bir idareyi, kendisi için daha emniyetli bulduğu için ıslahat meselesini ortaya atmış ve Ermenileri kışkırtmaya başlamıştı. " ⁴

Rusya'nın da Ermeni Meselesi'ndeki tutumunu ve Türkiye'deki Ermenileri hangi amaçla desteklediğini, ortaya koymaktadır: "Rusya'nın Ermeni unsuruna, yalnız Ermenistan sahasında değil, onun dışında da ekonomik nüfuzunu yaymak için ihtiyacı vardır. Burada kullanılan "Rus Ermenistan'ı" tabirinden maksat, Rusların, Ermeniler için tesis et-tikleri bir vatana işaret etmektir. Böyle bir vatanın kuruluşu Rusya'nın 1827-1829 yılları arasında önce İran sonra da Osmanlı Devleti ile yaptığı savaşları kazanıp, yardımlarından faydalanarak işgal ettiği bölgelerdeki Ermenileri büyük ölçüde Güney Kafkasya'ya, Erivan ve havalisine nakletmesiyle mümkün olmuştur. O dönemde bölge halkının çoğunluğunu Türkler teşkil ediyordu. Ona rağmen Rus ajanları bu ta biri çoğunlukla "Türk Ermenistan" tabiriyle birlikte kullanıyor ve Osmanlı Ermenilerini kışkırtıyorlardı. XVII. Yüzyıla kadar hemen hemen tamamına yakını Osmanlı hâkimiyeti altına girmiş bulunan Ermenilerin, Erivan ve havalisinde yaşayan küçük bir kısmı 1603'den itibaren bölgenin İranlıların eline geçmesiyle Safevî hâkimiyeti altında varlığını sürdürmeye başladı. Bunlar da, Safevîlerin himayesiyle İran'ın Ruslar ve Osmanlılar ile olan ticaretinin tamamını ellerine geçirerek oldukça yüksek bir hayat seviyesine ulaşmışlardı. " ⁵

XIX. yüzyıl başlarında yarı sömürge durumundaki Osmanlı imparatorluğu dağılmaya yüz tutmuştur. Bu dağılma sürecinde emperyalist Avrupa devletleri ve özellikle İngiltere, Rusya ve Fransa hem parçalanmış imparatorluktan, aslan payını almak, hem de birbirlerine karşı daha fazla avantajlar sağlamak an ayla kendi anlayışları doğrultusunda Osmanlı ülkelerinde yapay bazı sorun yaratmıştır.

Ermeni olayları Avrupalılarca tezgâhlanan oyunların neticesinde çıkan dramın birinci perdesini teşkil ederek bir asırdan beri Doğuya rahatsız eden olayların sıralanışdır. Ermeni hükümetinin oluşturulması, çeşitli milletlerden ibaret olan Güney Kafkasya'daki milletlerin, eskiden beri Rusya ile Osmanlı'nın Asya'daki arazisine doğru genişleyerek ilerleyen hareket-leri, Avrupalılarca arzulandığı çok iyi bilinen bir hakikatti. Böyle bir fikrin gerçekleşmesi, gerçek-ten de beraberinde zararlı bazı işleri getirirdi. Zira buralarda Kürtler, Ermenilerin birkaç mislinden fazladılar. Fakat Avrupalılar bunları gördüğü halde hayal peşinde koşarcasına ve bu hayale erişeceğiz diye Ermenileri satın aldı. 1895-1896 yılları arasındaki gelişen hadiseleri ortaya çıkardılar. Basta Ermeni olayını ortaya çıkartan İngiltere hükümeti idi. Daha sonra diğer Avrupa devletleri de bunu alkışladılar. Fakat bu meselenin çıkmaz bir yol olduğunu bilirlerdi. Çünkü bunlar hiçbir şekilde Ermeni milletini sevmezlerdi. Bu ihtilalinin sonunda Ermenilerin büyük zararlara maruz kalacakları ve sefalete uğraya Ermenilerin sonuçlarını hiç hesaba katmazlardı. Yalnız genellikle hedefleri bir Ermeni ihtilali ortaya çıkartmaktı. Vakta ki Ermeniler görevlerini yaparak ihtilal yaptılar, artık Avrupalılar bunları unuttular ve yakalarından tutup, attılar. 1898-1899 yıllarında Ermeni devletiyle kimse ilgilenmedi bile. Ermeniler ortada kaldıkları zaman 1894 yılından çok daha kötü hale düştüler. "

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerin sosyal bünyelerine dış müdahalelerin artması, özellikle de Batili misyonerlerin Katolik ve Protestanlığı bu camia içerisinde yayma çabalarının bir neticesi olarak başlayan huzursuzlukları gidermek üzere bir takım tedbirler alınmış, 1857, 1859 ve 1860'da patrikhanede toplanan meclisler tarafından hazırlanan ve 29 Mart 1862'de Osmanlı Devletince de onaylanan

⁴Türközü, a.g.e. s.11.

⁵R. Mantran, 17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul I, (nsr. M. A. Kılıçbay-E. Özcan), Ankara 1986, s.259.

“Ermeni Milleti Nizamnâmesi” çok uygun ve önemli esasları ihtiva etmekle bu toplumun sosyal, siyasî varlığında yeni bir dönemi açmıştır. ⁶

Buna rağmen sonuç değişmeyecek ve asrin baslarında Ruslarla işbirliğine yönelen Ermeniler, XIX. Yüzyılın ortaları-na doğru batılılardan da etkilenmeye başlayacaklardır. “Babiâli, Ermenilerle meskûn vilâyetlerde mahallî ihtiyaçların lüzum gösterdiği tensikat ve ıslahatı vakit geçirmeksizin tatbik etmeyi ve Çerkezlerle Kürtlere karşı oraların güvenliğini temin etmeyi derûhte eder. Babiâli, bu yoldaki tedbirlerini onların tatbikine nezaret edecek büyük devletlere muayyen zamanlarda bildirecektir. ” denilmektedir. ⁷

1877-78 Osmanlı-Rus savaşından sonra İngiltere de, Osmanlı Devleti'nin parçalanma ve yıkılmasını kaçınılmaz sayarak, stratejik değeri olan Osmanlı topraklarını ya bizzat ele geçirmek, ya da bu topraklar üzerinde kendisine bağlı devletlerin kurulmasını destekleyip, kışkırtmak yolunda bir politika yürütecektir. ⁸

Nitekim Ayastefanos antlaşmasıyla ilk defa Ermeni sorununu ortaya çıkaran Ruslar, Berlin Antlaşması'ndan sonra da Osmanlı'ya tazyikte Avrupalı Devletlerle birlikte hareket etmelerine rağmen bir Ermeni ıslahatına taraftar değillerdi. Zira Ermenilere verilecek bağımsızlığın Kafkas Ermenilerini de ayaklandıracığı, bunların Türkiye'deki Ermenilerle işbirliği yapıp, birleşebilecekleri düşünülüyordu. Onun için Ruslar, bu yöndeki politikalarını “hudutlarımıza yapışık ikinci bir Bulgaristan istemiyoruz” bir başka yerde de “Biz, Ermenisiz Ermenistan isteriz” şeklinde özetlenebilecek bir temele oturtacaklardır. ⁹

Bu görüş Berlin Kongresine gönderilen memorandumda Ermeni Patriği Nerses tarafından açıkça belirtilmiş ve Türk idaresi yerine Hıristiyan bir idarenin tesisi istenmişti. ¹⁰

XIX. yüzyılda Avrupa'da da pek çok siyasetçi Osmanlı varlığının devam etmesini kendileri için “büyük bir utanç” olarak görmekteydiler. 19. yüzyılın başlarından itibaren imparatorluk sınırları dâhilinde yasayan Katoliklerin genellikle Fransız, İtalya ve Avusturya; Protestanların İngiltere, Almanya ve ABD ve Ortodoks'ların da Rusya tarafından himaye edildikleri ve söz konusu devletlerin bu unsurları amaçları doğrultusunda kullandıkları 1877-78 savaşının Osmanlı aleyhine sonuçlanmasıyla artık iyice su yüzüne çıkmış ve bu unsurlar resmen milletlerarası hukukun bir parçası haline getirilmiştir. Böylece devlet gerek Ayestefonos ve gerekse Berlin Antlaşması'nda bu hususun siyasî bir müdahale argümanı olarak yer almasına ve devletlerin hukuken ve fiilen bu meseleye sahip çıkmalarına engel olmamıştı. Artık bundan sonra "Anadolu Islahatı" ve onun altında yatan "Ermeni meselesi" devletin kendi hükümlerlik Hakları çerçevesinde tanzim ve tatbik edebileceği bir iç sorun olmaktan çıkmıştı. Meselenin bundan sonraki gelişmesi, konuyu kendi ahenk ve toplum düzeni içinde ve hükümlerlik otoritesi altında halletmeye çalışan Osmanlı Devleti ile imparatorluğun Anadolu topraklarını kendi menfaatleri doğrultusunda parçalamak isteyen İngiltere, Rusya ve Fransa gibi büyük devletlerin aralarındaki siyasî mücadelenin gösterdiği tarihî inkişafa bağlı olarak I. Dünya Savaşı'na kadar devam etmiştir.

Kafkasya'nın ekonomik kaynakları, nüfus yapısındaki gelişmeler, Kültür ve medeniyet alanındaki ürünleri, bu değerlerin tarih içindeki gelişimi ayrı araştırma konuları olabilecek niteliktedir, ancak şu kadarı belirtmelidir ki, Kafkasya'nın jeopolitik konu-mu, daima ön planda bulunacak ve kuvvetler dengesinde her zaman mühim yer işgal edecek bir bölge olduğunu göstermektedir. Kafkasya, geniş Kıpçak stepleri ile Slav memleketlerinden İran, Anadolu ve Mezopotamya'ya geçişi engelleyen bir set halindedir. Yani güneyin verimli hilâline ancak buradaki stratejik geçitler kontrol edilerek ulaşılabildi, işte bölge coğrafyanı üzerinde yapılan büyük mücadelelerin temelinde, böyle bir stratejik avantaj sağlama düşüncesi yatıyordu.

⁶Uras, Esat, Tarihte Ermeniler Ve Ermeni Meselesi, İstanbul, 1987, s.156.

⁷E.Z. Karal, Osmanlı Tarihi VIII, Ankara, 1988, s.132.

⁸Armaoğlu, Fahir, Siyasî Tarih (1789-1960), Ankara, 1975 s.277.

⁹E. Uras, a.g.e., s.271.

¹⁰Şimşir, B.N, İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880), (Nsr. S. Orel), Ankara 1956, s.161.

Ermeni Milliyetçiliğinin Uyanışında Rol Oynayan Etkenler :

Bilindiği üzere XIX. yüzyıl Avrupa için "milletler" ve "milliyetçilik" çağı olmuştur. Ayrıca, XIX. yüzyıl "liberalizm", "demokrasi" ve "sosyalizm" gibi birbirine zıt olan fikir akımlarının geliştiği ve dünyaya yayıldığı bir çağdır. 1789'da Büyük Fransız İhtilâli'nden sonra çeşitli sebeplerle ve değişik yollarla bu fikir akımları dışı kapalı Osmanlı İmparatorluğu'nu da tesiri altına alacaktır. Bunun sonucu, imparatorlukta gayr-i Müslim unsurlar önce "milliyetçi" oldular ve "milliyetçilik" ideolojisini benimsediler; sonra Bâb-ı Âlî'den "liberal" ve "demokratik" haklar ve imtiyazlar istemeye başladılar. Bunların ilk hedefi, "millî muhtariyet" veya "millî istiklâl" ve "millî devlet" idi. Nitekim yukarıda belirtildiği gibi, Ermeniler de Tanzimat ve Islahat reformları ile bütün gayr-i Müslim tebaaya tanınan hak ve imtiyazlardan yararlanmışlar ve 1862 yılında kabul edilen "Ermeni Milleti Nizâm-nâmesi" ile bir nevî anayasa haklarına sahip olmuşlar, bağımsız bir cemâat muamelesi görmeye başlamışlardı. Bu geniş imtiyazlardan faydalanan Ermeniler, teşkilâtlandılar.

Osmanlı İmparatorluğunda toplum-sal düzeni meydana getiren teşekkül "Millet sistemi" tabiri ile anılmaktadır. Başka bir ifade ile Osmanlı ülkesinde yaşayan Müslüman olmayan halkın hak ve görevlen "Millet" sisteminin kapsamı içinde belirlenmiş idi".

"Millet" tabiri ile etnik değil fakat dinî kıstaslara uygun olarak bir araya gelmiş cemaat anlaşılmalıdır. Yani, Osmanlı İmparatorluğunda kişinin inançları, milliyetini de belirlemektedir. Böylece Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri hem yönetenleri ve hem de yönetilenleri memnun eden bir düzen olarak süregelen "Millet sistemi", XIX. yüzyılda bozulacak ve etnik temele dayanan bir milliyetçilik şekline dönüşecektir.¹¹

Gayrimüslim azınlıkların milliyetçi hareketlerinde eylemsel ve toplumsal anlamda Ermeni hareketi daha değişik konumda bulunmaktadır. Ermeniler Osmanlı Devleti içinde bürokratik kadrolarda üst düzey mevkilere kadar yükselmişler, iktisadi alanda da gelişmiş bir topluluk oluşturmuşlar, diğer etnik unsurlarla, özellikle Türk toplumu ile iyi ilişkiler kurmuşlar ve kültürel etkileşim içinde bulunmuşlardır. Ancak Tanzimat süreci ile gayrimüslim azınlıkların elde ettiği haklar Ermenilerce bağımsızlık amacıyla kullanılmış, Osmanlı Devletine karşı içinde paramiliter grupların yer aldığı silahlı bir bağımsızlık hareketi başlatılmıştır. Ermeni hareketinin diğer hareketlerden ayıran nokta, yoğun olarak bağımsızlık amacına yönelik askeri yöntemin kullanılmış olmasıdır. Diğer gayrimüslim halkların bağımsızlık hareketlerinin de silahlı bir hareket niteliği gösterdiği görülmekteyse de, bunlar Ermeni hareketi gibi halklar arasında topyekûn bir çatışmayı beraberinde getirmemiş ve geniş bir alana yayılmamıştır. Bu nedenle Ermeni hareketi tarihsel köklere de inen, büyük oranda Müslüman halkın yaşadığı yerleri kendi toprak alanı olarak kabul eden bir harekettir.

Anadolu'nun demografik yapısına bakıldığında Ermeni nüfusun, hemen hemen her vilayette az veya çok bulunduğu görülmektedir. Ancak Anadolu'daki Ermeni nüfusun sayısı hakkında başta Türk, yabancı ve Ermeni kaynaklarında değişik rakamlar verilmektedir. Örneğin Badalyan 1870'de tüm Osmanlı toprakları içinde üç milyon Ermeni nüfusun yaşadığını, bunun iki buçuk milyonunun altı vilayette toplandığını belirtmektedir. Yine Ermeni bir yazar olan Hovannisian, 1914 yılından önce bütün Türkiye'deki Ermeni nüfusun iki milyondan az ancak, bir buçuk milyondan fazla olduğunu ifade etmektedir. Anadolu'daki Ermeni nüfusu en geniş şekilde incelemiş olan Vital Cuinet'e göre, tüm imparatorlukta yaşayan Ermeni nüfusu 1. 475. 011' dir. 1896 tarihli Osmanlı kayıtları ise, Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan Ermeni nüfusu 1. 160. 000 olarak göstermektedir. Vergi ve askerlik yüzünden kimliğini saklayan ve yazılmayanlarla birlikte bu sayı 1. 300. 000'e yaklaşmaktadır. Ermenilerin askerlik görevinden muaf tutulmaları diğer gayrimüslim cemaatlerde olduğu gibi, Ermenilere de önemli bir avantaj sağlamış, Müslümanlar birbiri ardına çıkan savaşlarda kırılırken, Ermeniler büyük bir ekonomik güç olma yolunda ilerlemişlerdir.

Ermeniler Hıristiyan olmalarına rağmen Gregoryen, Katolik ve Protestan mezheplerine ayrılmış, bu nedenle de aralarında bir savaşım başlamıştır. Padişah II. Mahmut Fransa elçiliğinin aracılığıyla 1830 tarihinde Ermeni Katoliklerin! Bir topluluk olarak kabul etmiştir. 1850 yılında da Osmanlı Devleti İngiliz elçisinin baskısıyla Ermeni Protestan topluluğunu da bir ferman ile tanımıştır. Ermenilerde milliyetçilik hareketlerinin başlamasında en önemli etkenlerden birisi, yurtdışına özellikle

¹¹ Metin, Halil, Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler Ve Ermeni Olayları, Ankara, 2001, s.30.

Fransa'ya giden Ermenilerin milliyetçi düşüncelerle İstanbul'a dönmeleridir. 1856 Islahat Fermanı azınlıklara iktisadi ve Toplumsal alanda yeni haklar getirmiş ve bunlar da milliyetçi hareketlere uygun bir hareket alanı sağlamıştır, Nitekim 1848'de başlayan Bulgar isyanı, bağımsız Bulgar Devleti'nin kurulmasına giden süreci başlatmış, 1858'de Bosna-Hersek'in bağımsızlık hareketi başlamış, 1897'de Girit bağımsızlığını İlan etmişti.

Fransız başkentinden dönen Ermeniler, kendi cemaatlerinin ikiye bölünmüş olduğunu görmüşlerdir Bu grupların ilki Minas ve Canik adlı iki Ermeni milliyetçisinin yanında yer alanlar, diğerleri ise, Agop Gıçıkyan'ın akıl hocalığını yaptığı Kevork Yeremyan, Bağıos Dıdyan, Karabet Balyan, Mıgırdıç Cezayirliyan'ın oluşturduğu gruptur. 1839 Gülhane Hattı Hümayunu ikinci grubun genişlemesini sağlamış ve 1847 yılında Rum Patrikhanesi'ne, kendi cemaatlerinin işlerini yürütme yetkisi veren muhtıranın Ermenileri de kaplayacak şekilde genişletilmesi çabası bu iki grubun birleştirilmesine yol açmıştır Ermenilerden bazıları bu gelişmeyi yeterli görmeyerek kendilerine daha çok özerklik getirecek bir düzenlemenin yapılması için çalışmaya başlamışlardır. Bu grubun amacı, Ermeni azınlığın kendi kendisini idare edebilecek bir duruma gelebilmesidir. 1848'de Meclis-i Maarif oluşturulması, 1851'de Encümen'i Dâniş, 1854 Kırım Savaşı'nın çıkması Ermeni milliyetçi hareketine ivme kazandırmış, Ermeniler kendi isteklerini içeren bir nizamname hazırlayarak Sadr-ı azam Mustafa Reşit, Âli ve Fuat kabinesine iletmış ve bunun (Nizamname-i Ermeniyân) kabul edilmesini sağlamışlardır. Bu belge Ermenilerin siyasal ve toplumsal varlıkları açısından yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Ermeni Nizamnamesi ile Patrikhane ve kendi cemaati arasında süregelen otorite savaşımı cemaat lehine sonuçlanmış ve Patrikhanenin kendi otoritesini yeniden kurma yolunda, Osmanlı devletinden ayrılarak bağımsız bir Ermenistan Devleti kurulması tek seçenek olarak seçilmiştir. Bu seçeneğin seçilmesinde Osmanlı Devleti içinde yaşayan tüm Hıristiyanlar tek bir cismani lidere bağlanma ve Ermeni patriğinin sadece ruhanî bir lider olarak kalması ihtimali de Önemli rol oynamıştır. Rumeli'de Bosna-Hersek'te ayaklanma başlamış, bu ayaklanma Bulgaristan'a da sıçramıştır. Bu tip bağımsızlık amaçlı ayaklanmaların artması Ermeni hareketinde de bir yol ayırımına girilmesini hızlandırmıştır. Ermeniler ya Osmanlı yönetimine ve Türklere karşı mücadeleden vazgeçecek veya diğer gayrimüslim cemaatler gibi bir bağımsızlık hareketine başlayacaklardır

Bulgaristan sorununun çözümü için 1876 yılında toplanan İstanbul Konferansı'nda Ermeniler İngiliz temsilci Salisbury'e Osmanlı hükümetinin Ermenilere yaptığı baskılar, bunlara karşı alınmasını istedikleri önlemler ve destek isteklerini içeren bir rapor sunmuştur. Bu konferansın doğrudan Ermenileri ilgilendirmemesi nedeniyle Ermeniler bu girişimden bir sonuç alamamışlardır. İstanbul Konferansı'nın ardından Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş açması, Padişah II. Abdülhamit'in de bunu gerekçe gösterip Anayasayı geçersiz sayarak Meclisi dağıtması bir baskı dönemini getirmiş, Ermenilerde bu dönemin şartlarından yararlanmışlardır. Ermeni milliyetçileri Padişah II. Abdülhamid ve hükümete karşı silahlı mücadele yöntemini benimseyen gizli dernekler kurarak tedhiş hareketlerine girişmişlerdir.

Bu dönemde Rusya'nın, güneye inme politikası içinde, Ermeni bağımsızlık hareketini kullanma yönünde önemli gayretler harcadığı görülmektedir. Ruslar, Çar Petro döneminde Hıristiyan Gürcü ve Ermeni Prenslikleri döneminde kurduğu ilişkiler ve onların hamiliğini üstlenmesinden beri, Osmanlı Devleti'ne karşı Ermenileri kullandığı görülmektedir. Rusların 1813 ve 1828'de İran'a ve 1828-1829'da Osmanlı Devleti'ne karşı Kafkaslarda yaptığı savaşlarda Ermeni asıllı subayların önemli etkileri olmuştur.

II. Abdülhamid, hem dış destekçilerini Ermenilere karşı, Ermenileri birbirine, diğer yandan Ermenilerin yaşadıkları bölgelerdeki halkı Ermenilere karşı kullanarak bu isyanları bastırmıştır. Osmanlı Devletinin çöküntü dönemine girmesi ile Rusya, İngiltere, Fransa ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Osmanlı ülkesinde pazar bulmak amacıyla Osmanlı tebaası olan azınlıkları teşvikiyle, imparatorluğu oluşturan milletler birbiri ardına bağımsızlık mücadelesine girişmişler ve bunda başarı sağlamışlardır. Bu gelişmeler Ermeniler için de örnek teşkil etmiş, onlar da Osmanlıları parçalamak isteyenlerin maddi ve manevi desteğiyle yer yer ayaklanmalar başlatmışlardır. Böylece, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir "Ermeni sorunundan söz edilir olmuştur.

Bağımsız bir devlet kurdukları dönemler son derece kısa olan ve Anadolu'dan geçen bütün fetihlere boyun eğen Ermeniler, XIV. yüzyıldan beri Osmanlı Devleti uyruğunda ve yönetiminde bir azınlık olarak yaşamışlardır. Osmanlı Ülkesinde yaşayan Ermeniler, ayrıca

Osmanlı Devletince, askere alınmadıklarından bütün çabalarının ticaret, ziraat ve sanayice yönelmekle tam bir huzur içinde çalışma sonucu hiç külfetsiz bir varlığa erişiyorlardı. Ülkenin her yöresinde elde ettikleri ekonomik varlığı ancak böyle bir yönetimde kazanabilirlerdi.

Bu karşılıklı güven ve saygı XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar sürmüştür. Ama bu tarihten sonra, özellikle Osmanlı Devletini siyasi durumundan yararlanmak isteyen ve kendi emperyalist çıkarları için Rusya, İngiltere, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri, Ermenileri Osmanlı Devletine karşı kullanmışlar ve Ermenileri, gerçekleştiremeyeceği kendilerince de bilinmesine rağmen Doğu Anadolu'da hayali bir Ermenistan vaat etmişlerdir. Osmanlı Devleti, 1683 tarihindeki H. Viyana bozgunundan sonra Hıristiyan Avrupa Devletlerinin bazıları Osmanlıları Avrupa'dan atmak amacıyla kutsal ittifak oluşturmuşlar ve Osmanlılara saldırarak 1699 tarihinde imzalanan Karlofça Antlaşması ile Osmanlılardan birçok toprak almışlardır. Bu tarihten sonra da ekonomik ve askeri alanda güçlenerek Osmanlı Devletine karşı saldırı ve üstünlüklerini sürdürmüşlerdir, Osmanlı Devleti yöneticileri askeri başarısızlığın ve ekonomideki dar-boğazın nedenlerini iyi kavrayamadıkları için getirdikleri çözüm yolları da sorunları çözemediği gibi içinden çıkılmaz hale getirmiştir. Fransız İhtilalinin getirmiş olduğu düşünceler ve Osmanlı yönetiminde meydana gelen aksamalar toplumsal huzursuzlukların doğmasına neden olmuştur. Özellikle Osmanlı yönetiminde yaşayan Hıristiyan unsurların sorunlarını bazı Avrupa devletlerinin kendi sorunları gibi düşünölmüş ve bu sorunlar çözümlenmek için Osmanlı Devletinin iç işlerine karışmışlardır.¹²

XIX. Yüzyılda Avrupa'nın bazı devletleri sanayileşerek ekonomik yönde güçlenmişler ve Osmanlı ülkesini sanayi ürünleri için bir pazar olarak görerek emperyalist çıkarları için özellikle Rum ve Ermenileri aracı olarak kullanmışlardır. Bundan dolayıdır ki, ekonomik çıkarlarını sürdürmek amacıyla Rum ve Ermenileri sürekli olarak desteklemişlerdir.

1870'li yıllarda Avrupa'nın siyasi dengesi değişmiş, Almanya ve İtalya siyasi birliklerini tamamlayarak Avrupa'da söz sahibi olmuşlardır. Osmanlı Devleti toprak kaybetmeye devam ederken özellikle Balkanlarda yaşayan Hıristiyan unsurlar Osmanlı yönetiminden ayrılmak için hazırlıklarını tamamlamış ve Avrupa devletlerinin yeşil ışık yakmalarını beklemektedirler.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra İngiltere ve Fransa gibi devletler kendi çıkarları doğrultusunda Osmanlı topraklarını aralarında paylaşmak amacıyla anlaşarak doğu sorunu olarak gördükleri bu projeyi uygulamaya koymuşlardır.

Sonuç :

İşte bu emperyalist devletler, Osmanlı Devletindeki sömürgeci çıkarlarını sürdürebilmek amacıyla Ermenilerle daha çok ilgilenmeye başlamışlardır. Bu ilgi önceleri Fransa, İngiltere ve Rusya arasında başlamış, sonraları A. B. D. de katılmıştır. Osmanlı Devletinin zayıf ve korunmasız bir duruma düştüğü XIX. yüzyılın başlarından itibaren İngiltere ve Amerika'daki birçok Protestan, Hıristiyanlığın "kusursuz doktrini"ni Osmanlı İmparatorluğunun halklarına ulaştırmak için iki aşamalı bir plan tasarlamışlardı. Nihai amaçları, Müslüman nüfus içinden yeni Hıristiyanlar yaratmaktı. Ancak, "Batı Asya Müslümanlarının din değiştirmesini sağlayacak akıllıca bir plan, öncelikle Doğu kiliselerinde yerine getirilmesi gereken bir misyon aracılığı ile gerçekleştirilebilirdi. " Bu amaçlarla 1820'lerde az sayıda ve gözü pek Protestan, misyoner olarak Yakındoğu'ya hareket etmişti. Bunlardan "American Board of Commissioners for Foreign Missions" (ABCFM) adlı Örgütün ilk temsilcileri olan Levi Parson ve Pliny Fisk, 1820 yılı Ocak ayında İzmir'e adım atmıştı. Bu ve takip eden bir bakıma "Haçlı" zihniyetini yeni kalıplara uyduran Protestan grupları, Müslümanları Hıristiyanlaştıramadıkları gibi, Rum Ortodoks cemaati de Protestan yapamamıştı. ABCFM, alınan bir kararla 1843 yılından itibaren çabalarını esas olarak Ermenilere yöneltmişler, Protestan misyonerler sonraki 25 yıl zarfında Anadolu'ya dağılmışlardı. Amerikalı Protestanlar Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyetlerini artan bir hızla sürdürürken, Fransız Katolik tarikatları da onları bu "modern Haçlı

¹² Metin, a.g.e, s.58.

Seferi"nde ¹³izlemekten geri kalmıyorlardı. Önce 1839'da İzmir'de bir kız okulu açmışlar İngilizler de 1850'den 1870'lere uzanan dönemlerde eğitim çevrelerinde faal olarak yer almaktaydı. Açılan birçok okulda İngilizce ve Fransızcının yanı sıra Rumca ya da Ermenice de öğretiliyordu. Osmanlı toprakları içinde faaliyet gösteren ve çoğunluğunda gayrimüslimlerin yer aldığı tüm bu misyoner okulları Öğrencilerini geniş bir toplumsal dünya ile tanıştırmıştı. XIX. yüzyılın sonlarından itibaren başlayacak Ermeni sorunlarının yaşanmaya başlamasıyla birlikte etkisini gösterecek, Batılı gazetecilerin o zamanlar "baskı sayısı" artırıcı yazıları hep "mazlum Ermenilerin katledildiği" yönünde gerçek dışı yazılacaktı. ¹⁴

Rusya'nın Ermeni politikasından ürken İngiltere, Rusya'nın Doğu Anadolu'yu da "Balkanlaştırmaya" kalkacağı ve burada yarattığı nüfuzdan yararlanarak sıcak denizlere ineceğini görmüş idi. Rusya'nın, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki milliyetçi cereyanları sürekli olarak tahrik ettiğini gören İngiltere de, imparatorluk içerisindeki gayr-i Müslim unsurları, kendi emellerini gerçekleştirmek uğrunda, Rusya'ya karşı kullanmaya, zayıf Osmanlı Devleti'nden kopacak bu unsurları Hindistan yolu üzerinde Rus tehlikesine karşı yeni tampon devletler olarak teşkilâtlandırmaya yönelik politikalar geliştirdi. Böylece, İngiltere güdümlü bağımsız bir Ermeni Devleti'nin Doğu Anadolu'da, Osmanlı Devleti'nden daha sağlam bir set çekeceğini sanarak Ermeniliği Rusya'ya karşı bir silâh olarak kullanmaya başladı.

Netice olarak, Rusya ile İngiltere'nin siyasi ve ekonomik nüfuz, sahalarını genişletme amaçları, başka bir ifade ile Rus-İngiliz rekabeti, mevcut olmayan bir "Ermeni Meselesi" doğuracaktır. Bu arada, Ermeni Patrikhanesi de Avrupa devletlerinin ilgisini Ermeniler üzerine çekme faaliyetine başlayacaktır ar; okullar açtılar, gazete ve dergi çıkardılar.

¹³ Yavuz, Cemalettin, Ermenilerin Arkasında Hep Birileri Mi Olacak?, Kök Araştırmalar, Cilt III, Sayı 1, Bahar 2001, s.10.

¹⁴Cemalettin, a.g.e, s.11.